معرفی «معجم احادیث الإمام المهدی علیه‌السلام» در پرتو اصول حاکم بر جوامع حدیثی
مجید معارف ـ فرزانه روحانی مشهدی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال دهم، شمارهٔ ۳۷ «ویژهٔ حدیث»، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۵۸ ـ ۱۷۴

معرفی «معجم احادیث الإمام المهدی علیه‌السلام» در پرتو اصول حاکم بر جوامع حدیثی

مجید معارف*
فرزانه روحانی مشهدی**

چکیده: موسوعه‌ها یا دایرةالمعارفهای حدیثی مجموعه‌های کلان حدیثی باکارکردهای مختلف است که دانشمندان حوزهٔ علم حدیث در عصر حاضر به منظور جمع‌آوری و تبویب موضوعی احادیث معصومین متناسب با نیازهای گوناگون بدان روی آورده‌اند. این مجموعه‌ها در واقع گونه‌ای از تألیفات حدیثی شمرده می‌شود که با عنوان «جامع حدیثی» سابقهٔ آن به اواخر قرن دوم می‌رسد. مؤلّفان جوامع حدیثی از دیرباز گاه در صدد جمع مطلق احادیث معصومین علیهم‌السلام بوده‌اند و گاه تنها در موضوعی خاص به گردآوری احادیث پرداخته‌اند. از این‌رو جامع حدیثی گاه «جامع مطلق» و گاه «جامع نسبی» محسوب می‌شود. دانشمندان حوزهٔ حدیث در بررسی و شناسایی این جوامع ملاکهای گوناگونی را مورد نظر قرار می‌دهند. در این مقاله موسوعهٔ «معجم احادیث الإمام المهدی علیه‌السلام» از منظر این ملاکها بررسی و معرّفی شده است.

*. استاد دانشگاه تهران. *Email: Maaref@ut.ac.ir*
**. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران. *Email: Rohany.m@gmail.com*

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

کلیدواژه‌ها: حدیث / جامع حدیثی / موسوعه / معجم / امام مهدی علیه‌السلام / مهدویت / شیخ علی کورانی.

مقدمه

قرآن معجزهٔ پیامبر خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله کتابی است که بشر را به پایدارترین راههای سعادت هدایت می‌کند (اسراء (۱۷) / ۹) امّا بنا به حکمتها و مصالح فراوان خداوند تعالی این کتاب را که مایهٔ روشنگری و بیان همه چیز خوانده (نحل (۱۶) / ۸۹)، با هادیانی همراه نمود که روشنگر و مبیّن همه چیز بر اساس قرآن برای مردم باشند (نحل (۱۶) / ۴۴)؛ این هادیان را نیز در همین قرآن، خود رسول خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله ـ که سخنان او نه برخاسته از هوی که همه وحی منزل است ـ و اهل بیت مطهَّرش علیهم‌السلام (احزاب (۳۳) / ۳۳) معرفی کرد که باطن مکنون قرآن را در می‌یابند. (واقعه (۵۶) / ۷۹) از این رو همواره مسلمانان سخنان ایشان را چون درّی گران‌قدر در گنجینهٔ سینه خود پاس می‌داشتند تا با استفاده از آن خود را به زیور هدایت قرآن بیارایند. همچنین به سفارش خود معصومان علیهم‌السلام این سخنان را در دفاتر خود ثبت می‌نمودند و آن را در اختیار دیگر مسلمانانی که شرف حضور نداشتند قرار می‌دادند و برای فهم بهتر آن در جلساتی به مباحثه می‌نشستند؛ به طوری‌که رفته رفته خصوصاً با سخت‌تر شدن دسترسی به محضر امامان علیهم‌السلام جلسات معارف حدیثی و محدّثان و دانشهای حدیثی شکل گرفتند و بر اساس نیاز دوره‌های گوناگون انواع کتب حدیثی پدیدار شدند. جامع حدیثی یکی از این گونه‌های کتب حدیثی است که در علم مصطلح الحدیث این‌گونه تعریف می‌شود: «کتابی که مشتمل بر تمام موضوعات دینی و ابواب آن از جمله عقاید، احکام، سیر، آداب، تفسیر، فتن، اشراط الساعه و مناقب باشد.» (عتر، ص ۱۹۹)[1] امّا این تعریف از دو جهت جامع و مانع نیست؛ (معارف، ص ۶۸) نخست آنکه در گونه‌های دیگری از کتب حدیثی چون مسانید و معاجم نیز انواع موضوعات

۱. در این تقسیمات اختلافاتی نیز دیده می‌شود. مثلاً برخی باب رقاق و باب سفر را نیز از جمله موضوعات هشت‌گانه شمرده‌اند. (نک: صبحی صالح،ص ۲۱۲)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

حدیثی وجود دارد و دیگر آنکه برخی کتب که در عرف علم الحدیث جامع حدیثی خوانده می‌شود، به لحاظ محتوایی این هشت قسم را در برندارد؛ بنابراین جامع حدیث در کاربرد محدثان دو مصداق پیدا می‌کند: الف) جامع به معنای مطلق که در آن، دربارهٔ هر موضوعی حدیث وارد شده است و شاخص این گونه کتب «صحیح بخاری» در اهل سنّت و «الکافی» در شیعه است. ب) جامع به معنای نسبی که در این نوع، احادیث وارده در یک موضوع خاص و به عنوان مثال ابواب فقهی است؛ مانند کتابهای السنن در اهل سنّت و کتابهای تهذیب‌الأحکام و الإستبصار در شیعه. (معارف، ص ۶۹)

در واقع مجموعه ای که در صدد استقصای احادیث در یک موضوع خاص است، در اصطلاح محدثان « جامع » نامیده می شود، خواه این عنوان در نام انتخابی مؤلّف اثر دیده شود یا آنکه مؤلّف با عنوانی خاص اثر خود را نام‌گذاری نموده باشد.

معجم احادیث الامام المهدی علیه‌السلام یک نمونه از جوامع حدیثی است که در این مقاله به منظور استفاده بهینه پژوهندگان موضوع مهدویت، معرفی می‌شود. این مجموعه حدیثی در پرتو اصول حاکم بر جوامع حدیثی مانند شخصیت مؤلّف، انگیزه‌های تألیف، روش تنظیم و تبویب روایات، بنیه و اعتبار کتاب و جایگاه آن در منظومهٔ تألیفات حدیثی و ... مورد شناسایی قرار می‌گیرد.

۱. زمان و دورهٔ جامع حدیثی

معجم احادیث الامام المهدی از جوامع حدیثی است که در دوران حاضر به منظور جمع‌آوری احادیث مربوط به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تألیف شده است. این موسوعه را هیئت علمی مؤسسهٔ معارف اسلامی قم با مشارکت گروهی از دانشمندان و فرهیختگان با اشراف حجت‌الاسلام علی کورانی و تحت ریاست آیت الله سیّد عباس مهری جمع‌آوری کرده و در سال ۱۴۱۱ ق در پنج مجلّد نشر داده است. آن‌چنان که از مقدّمهٔ کتاب استفاده می‌شود این مجموعه مورد استقبال مجامع دینی و بنیادهای علمی در سراسر دنیا قرارگرفت، لذا به بازنگری آن گرفته

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

شد. این بازنگری تحت نظارت سیّد صالح مدرسی و سیّد غلامرضا حسینی و با مشارکت گروهی از دانشمندان به انجام رسید و نهایتاً در سال ۱۴۲۸ قمری در هشت مجلّد به چاپ دوم رسید. این معجم اکنون دربردارندهٔ ۱۸۶۱ حدیث دربارهٔ امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و اوصاف و نسب ایشان، شرایط قبل از ظهور، حرکت ظهور و پس از ظهور ایشان است.

۲. مؤلّف معجم

«شیخ علی کورانی» عالم و محقّق شیعه در زمینهٔ مهدویت و ظهور، در سال ۱۹۴۴ میلادی در شهر جبل عامل در جنوب لبنان به دنیا آمد. او به تشویق سیّد عبدالحسین شرف‌الدین دروس حوزوی را آغاز کرد و زیر نظر شیخ ابراهیم سلیمان دروس مقدّمات را گذراند. در سال ۱۹۵۸ میلادی به شهر نجف رفت و دروس مقدّمات و سطح را در نزد محمّد تقی فقیه، سیّد علاء بحرالعلوم، شیخ باقر ایروانی و سیّد محمّدباقر حکیم تکمیل کرد. همچنین او در درس خارج سیّد ابوالقاسم خویی و سیّد محمّدباقر صدر حاضر شد. او که به عنوان نماینده بعضی مراجع همچون سیّد ابوالقاسم خویی در برنامه‌های تبلیغی داخلی درکشور عراق و خارج ازکشور فعالیتهای گسترده‌ای داشت، در سال ۱۹۷۴ میلادی به لبنان بازگشت و به تحقیق و تألیف در زمینهٔ مهدویت پرداخت. با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به حوزهٔ علمیه قم آمد وکار تألیف و تدریس را ادامه داد. او با حمایت آیت الله سیّد محمّدرضا گلپایگانی مرکز معجم فقهی را تأسیس کرد و با حمایت آیت الله سیّد علی سیستانی مرکز «المصطفی للدراسات الدینیه» در زمینهٔ عقائد اسلامی‌را بنا نهاد. برخی تألیفات وی از این قرار است: عصر ظهور، الممهدون للمهدی، طریقه حزب الله، ملائکه الغیب قادمون.

۳. نوع جامع حدیثی و موضوع آن

این دایرةالمعارف حدیثی چون به موضوع خاص حدیثی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اختصاص یافته از نوع جوامع نسبی حدیثی است. در این

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

موضوع خاص نیز به جمع تمام روایات موجود نپرداخته و چنان‌که خواهد آمد بر مبنای ملاکهایی روایاتی را گزینش نموده است. بنابراین در موضوع امـام مـهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز جامع نسبی است.

۴. نام جامع حدیثی

در انتخاب نام معجم توسّط مؤلّف آن شکّی نیست، تنها دو مسئله دربارهٔ نام این جامع حدیثی مطرح می‌شود: «معجم احادیث الامام المهدی»

الف) نام مجموعه به‌گونه‌ای است که به نظر می‌رسد احادیثی که گویندهٔ آن امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است، در بردارد.

ب) معجم در اصطلاح محدثان به کتابی گفته می‌شود که احادیث آن به ترتیب نامهای صحابه یا مشایخ حدیثی یا راویان شهرها و اموری از این دست طبقه‌بندی شده باشد و در این دسته‌بندی مبنای غالب، چینش روایات بر پایهٔ نظام الفـبایی اسامی باشد. (معارف، ۳۷۵)

در مقدّمه، مؤلّف خود در این‌باره چنین می‌گوید که «از قرن چهارم این نام بـه مجموعه‌های حدیثی بدون فهرست اطلاق مـی‌شده است. مـانند مـعجم کـبیر و متوسط و صغیر طبرانی. پس اشکال ندارد این نام را به سبب اختصار و زیباییش برای مجموعه مسلسل احادیث امام مـهدی عـجل الله تـعالی فـرجـه الشـریف و فهرستهای الفبایی و موضوعی آن به کار برد.»

در حالی‌که باید گفت طبرانی در دو معجم صغیر و متوسط، احادیث را براساس ترتیب الفبایی نامهای مشایخ خود و در معجم کبیر بر پایهٔ نـامهای صـحابه آورده است و از این رو معجم نامیده شده‌اند.

۵. تعداد روایات و ابواب و شیوه تنظیم آن

احادیث به ترتیب زمانی مرتب شده‌اند، به طوری‌که ابتدا بشارات ادیان و کتب آسمانی به ظهور منجی و سپس احادیث شریف نبوی جلد اوّل را پوشش می‌دهد. جلد دوم و سوم هم ادامهٔ احادیث شریف نبوی را دربر دارد. آنگاه احادیث یک یک امامان علیهم‌السلام در جلدهای چهارم و پنجم آمده و ادامهٔ احادیث امامان علیهم‌السلام و توقیعات

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در جلد ششم وارد شده است. البته احادیث هر یک از ایشان به ترتیب موضوعی و از اوصاف حضرت آغاز می‌شود. احادیث هر موضوع تحت یک باب که عنوان آن به دقت انتخاب شده قرار می‌گیرد. در پایان در مجلد هفتم آیاتی که به موضوعی مرتبط با حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تفسیر شده است به ترتیب سور و آیات قرآنی ذکر شده است. جلد هشتم هم فهرستهای سی‌گانه کتاب را دربر دارد. ابواب این دایرةالمعارف در چند بخش کلّی سامان یافته است:

بشارات ادیان، احادیث سیزده معصوم دربارهٔ امام مهدی، تئقیعات امام مهدی و احادیث تفسیری. در هر کدام از این ابواب، چندین زیرمجموعه وجود دارد.

در مجموع ۱۸۶۱ حدیث در ۶۹۵ باب بر اساس ترتیب ترکیبی شخص محور ـ موضوع محور آمده است. این ترتیب به بازسازی فرآیند تکامل تاریخی موضوع مهدویت کمک می‌کند؛ امّا کار محقّق را در تحلیل منطقی هر یک از موضوعات مشکل و او را نیازمند مراجعهٔ مکرّر به مجلدات گوناگون معجم می‌سازد. مراجعه به فهرستهای موضوعی هم بار چندانی از دوش او نمی‌گیرد؛ زیرا فهرست موضوعی تنها ترتیب الفبایی نام ابواب روایات است که به شکل جزئی تعیین شده است. اگر موضوعات به شکل کلّی‌تری طبقه‌بندی می‌شد و آنگاه آدرس روایات مربوط به هر عنوان کلّی در یک فهرست ارائه می‌گردید، بسیار مناسب‌تر بود. اگرچه هنوز کارآیی ترتیب موضوع محور به جای شخص محور را در تحلیل مفهومی روایات نداشت.

به نظر می‌رسد اگر روایات بر اساس موضوعات کلّی مرتب می‌شد و سپس ترتیب روایات هر موضوع بر اساس گویندهٔ آن شکل می‌گرفت، هر دو هدف محقّق می‌شد: تحلیل مفهومی هر موضوع و بررسی هر یک از موضوعات مهدویت بر اساس کلام معصومان.

این اشکال نیز قابل ذکر است که در ترتیب زمانی موضوعات که هدف مؤلّف بوده، کاملاً موفق نبوده است. نمونهٔ آن، احادیث مربوط به ویژگیهای عصر

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

حکومت امام عجل الله تعالی فرجه الشریف و پس از ظهور است. عدل و رخـاء عطوفت ایشان از عناوین اولیه در روایات پیامبرﷺ است؛ زیرا آن را از اوصـاف شخصی ایشان شمرده شده، در حالی‌که مربوط به حکومت و پس از ظهور ایشان است. یا احادیثی چون ضرورت وجود امام در هر عصر، ائمّهٔ دوازده‌گانه، دعا برای امام زمان و... را در آخر آورده است، در حالی‌که یا مربوط به زمان غیبت یا از کلیّات بحث امامت است و مناسب آن است که در آغاز مطرح شود.

۶. انگیزهٔ تألیف با تأکید بر شرایط عصر مؤلّف

انقلاب اسلامی ایران و تأثیرات جهانی آن در راستای آمـاده سـازی ظـهور، از انگیزه‌های مؤلّفان این مجموعه است.

به همین جهت و در راستای پاسخ به نیاز جامعه برای شناخت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و حرکت ایشان، ابتدا به تألیف کتاب عصر ظهور و سـپس دایرةالمعارف احادیث امام مهدیعليه‌السلام پرداخت.

مؤلّف معتقد است[1] موضوع مهدویت چنان گسترده و غنی است که با وجود فراوانی کتب و تحقیقات و مقالات دربارهٔ امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف باب بحث و بررسی به منظور یافته‌های جدید پیش روی آنان باز است. از این رو نیاز به کاری اساسی احساس می‌شود تا مجموعه‌ای فراهم آورد که با وجود آن هیچ محقّق و خواننده‌ای در این موضوع از آن بی‌نیاز نباشد و نیز به کتاب دیگری محتاج نشود. از این رو به جستجو و استخراج احادیث این موضوع از منابع پـرداختـند. مؤلّف شیوهٔ کار خود را چنین می‌گوید: سند (سند اصلی) را با تمامی مسائل مربوط به آن در یک جا قرار دهیم و سپس هر مطلبی را بخواهیم به آن ارجاع دهیم. بعد از بررسی این شیوه به این نتیجه رسیدم که به کارگیری این سبک علمی (در جمع‌آوری روایات)، مشکل تجزیه و تقطیع روایات که بحثهای علمی ما در حدیث وفقه و غیر آن، دچار آن هستند نیز حل می‌شود». (مسجد انگجی تبریز، ص ۲۰۳)

۱. برگردان از مقدّمهٔ معجم، (نک: کورانی، ج ۱، ص ۹).

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

۷. ملاکهای انتخاب روایات و میزان توفیق مؤلّف در ملاکهای اعلامی خودش

ملاک مؤلّف استقصای تمام روایات دربارهٔ امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف قبل از ظهور و دوران ظهور و عصر حکومت ایشان درکمترین حجم ممکن است. از این رو در صدد جمع مطلق روایات دربارهٔ ایشان نبوده‌اند، بلکه میان روایات با متون مشابه، تنها متن روایت از قدیمی‌ترین منبع ذکر شده، آنگاه سندهای روایت در تمام منابع و اختلافات متن روایت هر منبع بعد از ذکر سند در پاورقی آمده است.

همچنین به منظور رعایت اختصار، از میان روایات فراوانی که به اعتبار مقام امامت به ایشان مربوط است، تنها به ذکر نمونه‌هایی بسنده شده است. مانند روایات ائمّهٔ دوازده‌گانه که گاه حتّی اسم ایشان در روایت به چشم می‌خورد. یا روایات ضرورت وجود امام در هر عصر، توسّل به امامان و دعا برای ایشان و ....

امّا میزان اعتبار و قوّت و ضعف احادیث، اثری بر انتخاب آن از سوی مؤلّف نداشته است و بنابرگفتارش در مقدّمه مادهٔ خام را برای محقّق فراهم آورده‌اند وکار داوری را به او سپرده‌اند و جز در مواردی خاص، خود وارد بحث تحقیق سند یا دلالت متن نشده‌اند.

در مقایسه با کتاب کمال‌الدین شیخ صدوق رحمة الله روشن می‌شود روایات فراوانی از احادیث امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در این مجموعه مغفول مانده است. مانند نصوص غیبت، علّت غیبت، ماجرای میلاد ایشان، معرفی مادر ایشان (جز موارد اندک مثل که ایشان از نسل حواریون هستند)، احادیش تعمیر، احادیث غیبت انبیاء.

به عنوان نمونه از نصوص نوزده‌گانهٔ وارده از علی علیه السلام دربارهٔ غیبت امام دوازدهم که درکمال‌الدین آمده تنها سه مورد وارد این مجموعه شده و هیچ یک از نصوص وارده از امامان دوم تا چهارم ذکر نشده است.

بنابراین این مجموعه در استقصای تمام احادیث این موضوع موفق نبوده است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

امّا آنچه بسیار چشمگیر است فراوانی احادیث مربوط به بشارات ظهور منجی در ادیان، فتن آخرالزمان و وقایع عصر ظهور و سفیانی و دجال است که احادیث آن در کمال الدین بسیار کمتر است. این مسأله در کنار آنچه به عنوان انگیزه از مؤلّف معجم نقل شد، نشان می دهد که بیشتر در صدد جمع احادیثی بوده‌اند که حرکت جهانی منجی موعود را ترسیم کند؛ زیرا با تکیه بر برخی روایات وقوع انقلاب اسلامی ایران را از نشانه‌های نزدیکی ظهور می شمرد. از جمله روایت خروج اهل مشرق قبل از ظهور امام عجل الله تعالی فرجه الشریف (نعمانی، ص ۲۸۱؛ مجلسی، ج ۵۲، ص ۲۴۳) که آقای کورانی آن را در کتاب عصر ظهور با انقلاب اسلامی ایران تطبیق داده است و برخی دیگر از علما نیز در تطبیق آن روایت با انقلاب اسلامی ایران کتاب نوشتند. همچنین روایاتی که یاران امام عجل الله تعالی فرجه الشریف را از ایرانیان معرفی می کند.

بنابراین به دو دلیل از احادیث مهدویت که حدود ۶۰۰۰ روایت است [1] در این کتاب به ۲۰۰۰ روایت بسنده شده است. اوّل آنکه احادیث مربوط به بعضی موضوعات مهدویت مغفول مانده است که این مسأله از ارزش این اثر کاسته است. دوم اکتفاء به ذکر نمونه‌هایی از احادیث متواتر معنوی یا لفظی در این موضوع و عدم استقصای همهٔ روایات هم مضمون به جهت رعایت اقتصار که از اهداف مؤلّف بوده است. این ویژگی باعث شده که این اثر نمایانگر تواتر این دسته از روایات نباشد. انعکاس تواتر اگرچه مفید به نظر می رسد امّا هدف مؤلّف در انتخاب و ذکر روایات نبوده است. البته شایان ذکر است که در مواردی چون احادیث ائمّهٔ اثنی عشر، مؤلّف مطابق شیوه خود تمامی مصادر و طرق روایت را در قسمت المصادر آورده است، که در این مورد بیش از صد مصدر است و به نحوی می توان تواتر آن را دریافت.

۱. آیة الله صافی گلپایگانی در کتاب منتخب الاثر فی الإمام الثانی عشر علیه السلام بنا به شمارش این‌جانب ۶۲۶۶ روایت در موضوع مهدویت گرد آورده‌اند.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

۸. مکتب کلامی ـ فقهی مؤلّف

با توجّه به موضوع معجم روشن است که روایات آن ارتباطی با فقه (به معنای اصطلاحی آن) ندارند، از این رو سخن از رویکرد فقهی مؤلّف جایگاه ندارد؛ امّا در مطالعهٔ کمال الدین و توجه به روش طرح مطالب در آن و مقایسهٔ آن با معجم تفاوت اساسی در رویکرد کلامی مؤلّفان این دو آشکار می‌شود. شیخ صدوق رحمة الله با رویکردی کلامی در جلد نخست کتاب خود را با مسئله امامت و عصمت و شبهات حول آن آغاز می‌کند. سپس شبهات وارد به مسئلهٔ غیبت و پاسخ آن را طرح می‌کند و با ذکر روایات غیبت انبیاء بر آن استدلال می‌کند. آنگاه نصوص وارده از چهارده معصوم را می‌آورد که بر غیبت امام دوازدهم عجل الله تعالی فرجه الشریف دلالت دارد. در ادامه و در جلد دوم پس از ذکر روایات مذمت منکرین ایشان با روایاتی در معرفی نرجس خاتون و جریان میلاد امام عجل الله تعالی فرجه الشریف وکسانی که ایشان را مشاهده کرده‌اند، تولّد ایشان را اثبات می‌کند. آنگاه روایات علّت غیبت و توقیعات را می‌آورد. در ادامه با ذکر چند حدیث دربارهٔ دجّال به بیان داستانهایی از معمّرین و رخدادهای عجیب می‌پردازد تا عجایب مسئله مهدویت را ممکن جلوه دهد. در آخر احادیث ثواب منتظر را مطرح می‌کند و نهایتاً در باب علائم خروج ۲۹ روایت عرضه می‌دارد.

امّا عناوین روایات هر امام در معجم نشان می‌دهد پس از چند عنوان دربارهٔ اوصاف و نسب امام عجل الله تعالی فرجه الشریف و ندرتاً عنوانی در وقوع غیبت، عناوین فراوانی دربارهٔ وقایع عصر غیبت و آستانهٔ ظهور، رجعت و جریانهای اجتماعی آن زمان و سفیانی و حرکت او در شهرها و اصحاب امام عجل الله تعالی فرجه الشریف و خروج و حرکت ایشان در شهرها و نهایتاً دجّال و دابّة الارض و یأجوج و مأجوج دیده می‌شود. در پایان هم نمونه‌هایی اندک از احادیث امامت وجود دارد.

شاید بتوان گفت همت مؤلّف بیشتر بر نقل اخباری متمرکز بوده که ماجرای

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

حرکت جهانی منجی موعود را ترسیم می‌کند و رویکرد کلامی در این اثر جلوهٔ چندانی ندارد.

البته گاه اثر اجتهاد شخصی مؤلّف را می‌توان در ترتیب زمانی موضوعات مشاهده کرد. مانند اینکه ترتیب روایات جریان ظهور و حرکت امام در شهرها لزوماً بر مبنای طرحی خواهد بود که توسط مؤلّف از روایات استنباط شده است.

۹. منابع کتاب

منابع و مصادر مورد استفاده در این معجم تنها کتب حدیثی نبوده بلکه کتابهای تفسیری و رجالی و تاریخی و تراجم و عقاید و لغت نیز مورد کاوش گروه تألیف قرار گرفته است. بنابر مقدمه چاپ اوّل، گروه محقّقان احادیث معجم را از مصادر مختلفی ـ بیش از ۴۰۰ و مشتمل بر ۱۰۰۰ مجلد ـ استخراج نموده‌اند. در چاپ دوم تعداد منابع مورد استفاده به بیش از ۶۷۰ منبع رسیده است. در واقع گردآورندگان کوشیده‌اند که از هیچ منبعی اعمّ از کتب خاصّه و عامّه چشم نپوشند. چنانچه روایتی در منابع متقدم یافت نشده آن را به واسطهٔ منابع متأخر آورده‌اند.

۱۰. تأثیر کتاب بر آثار پس از خود و جایگاه آن در منظومهٔ حدیثی

این مجموعه نسبت به آثار قبل از خود در این موضوع مانند الغیبة شیخ طوسی، کمال الدین و منتخب الاثر و ... از امتیازاتی برخوردار است:

ـ استفاده از مصادر شیعه و اهل سنّت و انعکاس تواتر معنوی احادیث مهدویت میان مسلمانان خصوصاً با جداسازی این مصادر.

ـ بازتاب تمایزات فریقین در مسئلهٔ مهدویت مانند بحث دجّال و سفیانی (که روشن می‌شود در روایات اهل سنّت بیشتر بر دجّال تأکید می‌شود و به نظر می‌رسد جایگزین سفیانی در احادیث شیعه شده است.) (نک: کورانی، ص ۴۳)

ـ اختصار و جامعیت نسبی

ـ سهولت استفاده به خاطر ترتیب منطقی موضوعات[1]

۱. (نک: بند ۱۲ ـ ۱۴ در فعالیتهای مؤلّف)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

ـ سهولت جستجو به وسیلهٔ فهرستهای سی‌گانه
ـ مشاهدهٔ سیر حدیث در کتب از قدیم تا جدید و شناخت مصادر اصلی و اولیه
ـ جداسازی احادیث تفسیری
ـ شناخت نقش هریک از معصومین در تبیین مسئلهٔ مهدویت و ارائهٔ قرائنی در آشنایی با تاریخ امامان علیهم‌السلام
ـ فواید دیگری که از فعالیتهای مؤلّف در شرح متن و سند حدیث حاصل می‌شود.

۱۱. شیوه تدوین سند

از آنجا که این اثر در عصر حاضر تألیف شده، سند روایات را خود تدوین ننموده، بلکه از کتب قدیمی نقل می‌کند، به این ترتیب نقل متن حدیث، سند هر حدیث در مقابل نام مصدر مربوطه، متن هر مصدر با متن منتخب.

علامت * قبل از اسم مصدری که مؤلّف آن سند متصل تا راوی اوّل خود داشته یا معمولاً دارد، قرار داده است. امّا مصدری که حدیث را از کتابی دیگر نقل کرده یا آن را مرسل و بدون سند آورده قبل از آن علامت ستارهٔ تو خالی گذاشته است.

۱۲. مراحل تدوین مطالب

۱۲ـ۱ـ انتخاب متن حدیث از کهن‌ترین مصدر، مگر زمانی که کتاب مربوطه موجود نبوده یا ضرورتی برای گرفتن متن از مصدر دیگر پیش آمده است.

۱۲ـ۲ـ ارائهٔ تمامی مصادری که حدیث در آن یافت می‌شود؛ به ترتیب زمانی و بر مبنای زمان وفات مؤلّف ذیل عنوان «المصادر».

۱۲ـ۳ـ علامت گذاری مصدری که متن روایت از آن اخذ شده است.

۱۲ـ۴ـ ارائهٔ سند حدیث در مصادر، مگر آنکه بدون تفاوت از مصدر پیش از خود آورده باشند.

۱۲ـ۵ـ علامت‌گذاری مصدری که مؤلّف آن تا راوی سند متصل دارد و یا معمولاً سندی مستقل دارد.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

۱۲ـ۶ـ علامت‌گذاری مصدری که حدیث را از کتابی دیگر نقل نموده، یا آن را مرسل و بدون سند آورده است.

۱۲ـ۷ـ جداسازی مصادر شیعه و اهل سنّت و تقدّم مصادر اهل سنّت به منظور رعایت ادب واینکه اصالت احادیث مهدویت وگسترهٔ آن در مصادر همهٔ مسلمانان روشن شود.

۱۲ـ۸ـ شماره‌گذاری مسلسل برای تمام احادیث و مقطعی برای احادیث هر باب

۱۲ـ۹ـ اشاره به تفاوت متن حدیث در سایر مصادر نسبت به متن منتخب، گاه با بیان دقیق تفاوت وگاه با تعیین میزان تفاوت به وسیلهٔ عباراتی که در مقدّمهٔ کتاب شرح داده شده است.

۱۲ـ۱۰ـ توضیح معنای واژگان مشکل روایت در ذیل آن و با عنوان «المفردات»

۱۲ـ۱۱ـ اعراب گذاری دقیق متن حدیث، هم در متن اصلی و منتخب و هم در قسمت المصادر

۱۲ـ۱۲ـ رعایت امانت، حرف به حرف در جملات صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و عبارات تسلیم و ترضی بر امامان اهل‌بیت علیهم السلام و صحابه و راویان.

۱۲ـ۱۳ـ رعایت احترام نسبت به تمام راویان حتّی کسانی که دانشمندان علم حدیث آنان را حدیث پرداز شمرده‌اند.

۱۲ـ۱۴ـ مرتب کردن موضوعات احادیث رسیده از هر معصوم، بر مبنای سیر زمانی وقوع آن؛ به این شکل که ابتدا احادیث قبل از ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف آمده و پس از آن اوصاف ایشان و بعد روایات حرکت ظهور و وقایع بعد از آن آمده است.

۱۲ـ۱۵ـ در قسمت آیات مفسره، روایات به ترتیب آیات مصحف آمده است.

۱۲ـ۱۶ـ تنوع مصادر اعمّ از کتب حدیثی، رجالی، تفسیری، تراجم، عقاید و ...

۱۲ـ۱۷ـ تلاش برای رفع احادیث متعارض و رفع تعارض از آن. مانند احادیثی که دلالت می‌کند بر اینکه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از فرزندان عبّاس است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

۱۲ـ۱۸ـ فهرستهای سی‌گانه: آیات، اعلام (اهل‌بیت علیهم‌السلام، انبیاء، ملوک، زنان، مردان)، اقوام، ملل و نحل، ملائکه و جن، فتن و حروب، اماکن، اسلحه، جوارح، امراض، اطعمه و اشربه، البسه، اوقات، سنوات تاریخی، اعداد، کواکب، حیوانات، اشجار، احجار، جبال، بحار و انهار، اشعار، مصادر.

۱۲ـ۱۹ـ علامت‌گذاری منابعی که در چاپ دوم اضافه شده است.

۱۲ـ۲۰ـ آوردن اقوال دانشمندان در وضعیت اعتبار حدیث (مثلاً نظر حاکم در المستدرک)

۱۳. اعتبار کتاب

با توجّه به ملاکهای مؤلّف در انتخاب روایات ـ استقصاء و اختصار ـ اعتبار احادیث مورد توجّه مؤلّف نبوده است؛ زیرا او به منظور برداشتن گام اوّل در صدد فراهم آوردن احادیث به عنوان مادهٔ خام برای محقّقین بوده تا آنان با بررسی اصالت و اعتبار احادیث گام بعدی را بردارند. مؤلّف در مقدّمه می‌گوید: «ما احدی از دانشمندان را نمی‌شناسیم که به صحّت تمام این احادیث بدون استثناء فتوا دهد؛ زیرا در آن روایات متعارضی هست که قابل جمع نیست و در آن احادیث مردود و ضعیف وجود دارد. در عین حال احدی از دانشمندان از تمام فرق اسلامی را سراغ نداریم که جرأت بر ردّ تمام این احادیث بورزد؛ زیرا بسیاری از آن در مسلّم‌ترین مصادر وارد شده است و کلّ شرطهای صحّت را، حتّی با ملاک افراد سخت‌گیر، در خود جمع کرده است. از این جهت خود و برادران پژوهشگرمان را سفارش می‌کنیم که قبول و ردّ آنان بعد از اعمال ملاکهای علمی متین و مطابق با اصول موجود در علم حدیث و علوم دیگر مربوط به حدیث، صورت گیرد.»[1]

بنابراین اگر بخواهیم سخن از اعتبار این کتاب بگوییم، گفتارمان با اعتبار احادیث مهدویت پیوند خواهد خورد. در زمینهٔ اصالت و اعتبار احادیث مهدویت کارهای فراوانی چه در جهت اثبات و چه نفی آن صورت گرفته است. آنچه در نفی

۱. ترجمهٔ بخشی از مقدّمهٔ چاپ اوّل، (نک: کورانی، ج ۱، ص ۱۳)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

این احادیث گفته شده همه به صورت مجمل و مبهم، و نه با تکیه بر ملاکهای دقیق علمی، و از سر تجددگرایی و انکار غیب در زندگی بشر است. از این رو یـا آن را اسرائیلیات خوانده و یا از مجعولات شیعه و باطنیین شمرده و یا از آن برداشتهای کنایی نموده و یا آن را برگرفته از تعالیم زرتشت پنداشته‌اند. (نک: مهدوی راد، ص ۳۵۳)

آیت الله صافی در این‌باره می‌نویسند:

«در بین نویسندگان معاصر اهل سنّت برخـی کـه خـود را روشـن‌فکر و مـتنوّر می‌شمارند در برخی از معارف اسلامی که با عالم غیب ارتباط دارد مانند معجزات مادّی و مددهای غیبی و اشراط ساعت و علائم قیامت و مسائلی که اصالت قرآنی دارند تشکیک و تردید نموده و بلکه انکار می‌نمایند و برای اینکه خود را روشن‌فکر نشان بدهند سرمایه‌ای غیر از این اظهارات تردیدآمیز ندارنـد. آنـان مـی‌خواهـند هرچه بتوانند از ارزش غیبی دین بکاهند و مقامات پیامبران و ائمّه علیهم‌السلام را نپذیرند و وحی و نزول ملائکه را در جنگ بدر و حوادث دیگر از این قبیل را به گونه‌ای که مادی‌پسند شود و منکران خدا و قدرت و توانائی او هم قبول کنند، مطرح نمایند و انبیاء را رجال ژنی و نابغه قلمداد کنند و با این مقوله سخنان در مسائل دین تصرفات و مداخلات ناروا می‌نمایند.

بدیهی است که این نه روشن‌فکری است؛ بلکه غرب‌زدگی و مادی‌گرائی است که متأسفانه در اثر تلقینات سوء و ضعف عقیده و قلّت آشنائی با مـبانی مـحکم اسلامی بسیاری به آن مبتلا شده‌اند.» (صافی گلپایگانی، ص ۴۶ و ۴۷)

دکتر مهدوی راد در پاسخ به این افراد می‌گوید: «با ورق زدن سریع معجم نام شمار فراوانی از صحابه را می‌یابیم که این احادیث را نقل کرده‌اند؛ مانند عبّاس بن عبدالمطلب، عبدالله بن عبّاس، عبدالله بن جعفر، { عبدالله بن مسعود،} سلمان، ابوذر، عماربن یاسر، جابر بن عبدالله انصاری، حذیفة بن یمان، عمر بن خـطاب، عثمان بن عفان، عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن عمر، امّ سلمه، عایشه، امّ حبیبه، ابو ایّوب انصاری، زید بن ارقم، ابوسعید خدری، سهل بن سعد ساعدی، حذیفة بن اسید، معاذ بن جبل، ابوهریرة، انس بن مالک، زید بن ثابت. بنابراین در تواتر این

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

روایات تردیدی باقی نمی‌ماند. ... در روایات متواتر بحث کردن از سند خطاست.»
(مهدوی راد، ص ۳۵۴)

همچنین باید گفت: «اهل سنّت و شیعه در طی اعصار و مرور قرنها همه بر این اتفاق داشته و دارند که در آخرالزمان یک نفر از اولاد رسول صلی الله علیه و آله و فرزندان علی و فاطمه علیهما السلام که صفات و علاماتش در احادیث مذکور است در هنگامی‌که دنیا پر از ظلم و جور شده باشد ظهور نماید و جهان را پر از عدل و داد کند همه او را هم‌نام و هم کنیهٔ پیغمبر صلی الله علیه و آله و ملقّب به مهدی معرّفی نموده‌اند، و همه اتفاق دارند بر اینکه تا او ظهور نکند سیر این عالم و این جامعه بشری به پایان نخواهد رسید و تا این دادگستر بزرگ و رهبر حکومت عدل جهانی قیام نکرده است، بشر باید منتظر ظهور او باشد و بداند که جهان محکوم ظلم ستمگران و فساد اهریمنان نیست و سرانجام همهٔ تباهی‌ها و نگرانیها به راحتی و امنیت و آسایش مبدّل می‌شود و مستکبرین و مفسدین ریشه‌کن می‌گردند. همه چشم به راهند و همه منتظرند. چنانکه از مصادر معتبر تاریخ و حدیث استفاده می‌شود در تمام اعصار این یک عقیده عمومی امّت اسلام بوده است و همه بر آن اتفاق داشته‌اند و لذا مدعیان دروغین مهدویت را به اینکه واجد صفات و نشانیهای مهدی موعود نیستند رد می‌کردند و هرگز در مقام رد آنها صحّت اصل و اساس این عقیده را منکر نمی‌شدند.

و خلاصه اتفاق مسلمین بر اصل ظهور مهدی علیه السلام و برخی از خصوصیات و خصائص آن حضرت همیشه مورد قبول بوده و علماء بزرگ اهل سنّت هم آن را مورد تصریح و تأکید قرار داده‌اند و به قول دانشمند بزرگ و معاصر اهل سنّت شیخ علی ناصف درکتاب غایة المامول همه (سلفا و خلفا) بر این عقیده بوده و هستند.»
(صافی گلپایگانی، ص ۶۴ و ۶۵)

سخن ایشان دربارهٔ اصل مسئله مهدویت است، که انکار و تضعیف آن ممکن نیست. امّا این حوزه نیز از ورود احادیث ضعیف مصون نمانده و از این رو تحقیق موردی احادیث آن ضرورت دارد.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]

منابع

قرآن مجید

۱. اکبرنژاد، مهدی، «نقد دیدگاه ابن خلدون در احادیث مهدویت». فصلنامه قبسات. ش ۳۳. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۲. صافی گلپایگانی، شیخ لطف الله. منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر علیه‌السلام. تهران: مرکز نشر کتاب، ۱۳۷۳ ق.

۳. ـــــ اصالت مهدویت. قم: مرکز نشر آثار آیت الله صافی گلپایگانی، ۱۳۸۷ ش.

۴. صبحی صالح. علوم حدیث و اصطلاحات آن. ترجمه و تحقیق: عادل نادر علی، قم: اسوه و سازمان اوقاف و امور خیریه.

۵. صدوق، محمّدبن علی‌بن حسین‌بن بابویه قمی. کمال الدین وتمام النعمة. قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۷ ق.

۶. طوسی، ابوجعفر محمّدبن حسن. الغیبة. قم : مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۱ ق.

۷. عتر، نورالدین. منهج النقد فی علوم الحدیث. بیروت : دارالفکر، ۱۴۱۳ ق.

۸. کورانی، علی و هیئت علمی مؤسسة المعارف الاسلامیه. معجم احادیث الإمام المهدی علیه‌السلام. قم: مؤسسه المعارف الاسلامی و مسجد الجمکران المقدّس، ۱۳۸۶ ش .

۹. کورانی، علی. عصر ظهور. ترجمه: مهدی حقی، تهران: امیرکبیر و شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۷ ش.

۱۰. ـــــ المعجم الموضوعی لاحادیث الامام المهدی عجل الله فرجه الشریف. بیروت: دار المرتضی، ۱۴۳۰ ق.

۱۱. مجلسی، محمّد باقر. بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار. بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ق.

۱۲. مسجد انگجی تبریز، «گامی کوچک در معرفی یک اثر نفیس دربارهٔ امام قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف». مجموعه مقالات و گفتارها. تبریز: مسجد انگجی در نرم‌افزار مکتبة اهل‌البیت.

۱۳. معارف، مجید. مباحثی در تاریخ حدیث. تهران: نبأ، ۱۳۸۷ ش.

۱۴. مهدوی راد، محمّد علی، «معرفی انتقادی کتاب معجم احادیث الإمام المهدی علیه‌السلام». مشعل جاوید (مجموعه مقالات)، قم: دلیل ما، ۱۳۸۱ ش.

۱۵. نعمانی، محمّدبن ابراهیم. الغیبة. تهران: مکتبة الصدوق.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-08]